

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/44191>

Please be advised that this information was generated on 2019-12-13 and may be subject to change.

Geen taal, geen natie

Parlementaire debatten over de relatie tussen de Nederlandse taal en de nationale identiteit

Charlotte Brand en Nicoline van der Sijs

‘Het Nederlands is een unieke taal en daar mogen we best trots op zijn.’¹ Deze uitspraak van ChristenUnie-Kamerlid A.J. Slob uit 2005 laat zien dat de Nederlandse taal een onderdeel is van onze nationale identiteit, net zoals de Nederlandse vlag, het volkslied en het staatshoofd. Volgens Slob is de taal zelfs het belangrijkste kenmerk van een natie: ‘De taal is de kern van ons cultuurgoed.’² De taal vormt dus een bindmiddel dat kan bijdragen aan het saamhorigheidsgevoel van een natie.

Tussen begin negentiende eeuw en heden zijn diverse bestuurlijke maatregelen genomen die op enigerlei wijze betrekking hadden op de Nederlandse taal. Maar de meeste daarvan leidden niet tot vragen of discussie in het parlement. Dit artikel beperkt zich tot die kwesties waarover wél inhoudelijk is gedebatteerd. Veel beleid op het gebied van de Nederlandse taal was kennelijk niet controversieel en valt daarmee buiten het kader van dit stuk. Opmerkelijk is dat wel. Blijkbaar is de eensgezindheid over het belang van de Nederlandse taal zo groot dat het boven de partijpolitieke scheidslijnen uitstijgt. In dit artikel wordt thematisch-chronologisch bekeken welke discussies het parlement heeft gevoerd over de Nederlandse taal en of in die parlementaire twisten de taal ook nadrukkelijk gekoppeld is aan de nationale identiteit. Buiten beschouwing wordt het onderwijs aan anderstaligen gelaten, omdat de discussies over dit onderwerp een aparte behandeling vergen. Het startpunt van dit onderzoek is het jaar 1830, omdat België zich toen afscheidde van Nederland en er vanaf die tijd specifiek Nederlandse taalregelingen van de grond kwamen.

Eén land, één taal

In de Franse tijd (1795-1813) voerden de Fransen in Nederland een groot aantal maatschappelijke vernieuwingen door. In 1798 kreeg de Bataafse Republiek haar eerste Grondwet. In de periode die volgde kwam er eenheid in de geschreven taal. Zo verschenen in 1804 een officiële spellingregeling van M. Siegenbeek en in 1805 een officiële grammatica van P. Weiland. Tussen 1799 en 1811 zag het eerste eentalige Nederlandse woordenboek het levenslicht: het elfdelige *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* van Weiland.

Na de verdrijving van de Fransen werden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in 1814 samengevoegd tot het Koninkrijk der Nederlanden onder gezag van koning Willem I. De koning riep het Nederlands uit tot landstaal en administratieve taal van het rijk, onder het motto: één land, één taal. In het Zuiden ontstond bij de Franstalige bovenlaag van ambtenaren en katholieke geestelijken veel verzet tegen de stugge taalpolitiek van de koning. Zij beschouwden het Hollands als ‘de taal des duivels’, de taal van het protestantisme.³

In 1830 leek Willem I toch genegen zijn taalregelingen te herroepen, maar het was al te laat: in hetzelfde jaar scheidde België zich van Nederland af. Hierna werd bij Koninklijk Besluit het

Nederlands uitgeroepen tot de officiële taal in alle Nederlandse gewesten, inclusief Friesland. Het gebruik van de Nederlandse taal in het verkeer tussen burgers en bestuur werd echter niet in de Grondwet geregeld. Dat gebeurde ook niet bij de liberale grondwetsherziening in 1848 die tot stand kwam onder leiding van J.R. Thorbecke.

Het belang van de Nederlandse taal in het onderwijs

In de tweede helft van de negentiende eeuw hielden twee taalkwesties het parlement bezig: de positie van de Nederlandse taal in het onderwijs en de financiering van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (*wnt*).

In 1855 stelden de parlementariërs S. Blaupot ten Cate (liberaal) en J. van Lennep (conservatief) Kamervragen aan de minister van Binnenlandse Zaken C.G.J. van Reenen (conservatief), over de Nederlandse taal. Blaupot ten Cate vroeg om een samenhangende visie op het lager, middelbaar en hoger onderwijs, en vervolgde zijn pleidooi met de nadruk op meer aandacht voor ‘de studie van onze Nederlandsche taal in het bijzonder’.⁴ In deze periode was het Latijn de universitaire voertaal, en op de Latijnse scholen en gymnasia – waarvan het diploma vereist was voor het volgen van hoger onderwijs – werd Nederlands lang niet altijd als vak onderwezen. Blaupot ten Cate pleitte daarom voor meer aandacht voor de Nederlandse taal op de gymnasia en andere instellingen voor middelbaar onderwijs: ‘Vele jongelieden, ook uit den beschaafden stand, zijn alles behalve kenners van onze moedertaal, niet alleen wat den goeden stijl, maar zelfs, wat de zuiverheid van de spelling betreft. (...) het blijft een laakbaar gebrek, dat niet tot eer verstrekt aan onze Nederlandsche natie’.⁵ In aansluiting op het betoog van Blaupot ten Cate verzocht Van Lennep om voortaan aparte leerstoelen voor de Nederlandse taal en de Nederlandse geschiedenis in te stellen. Van Lennep stelde: ‘Een volk dat geen taal, geen geschiedenis bezit, kan op den naam van *natie* geen aanspraak maken; de natie, die ze bezit, maar ze niet op prijs stelt, verdient dien naam niet langer’.⁶

Pas in 1876 werden de wensen van de parlementariërs officieel ingewilligd: in dat jaar werd Latijn als officiële voertaal aan de universiteiten bij de Wet op het hoger onderwijs afgeschaft. De Nederlandse taal was vanaf dat moment een aparte universitaire discipline waarin men kon afstuderen en promoveren. In hetzelfde jaar kwam het gymnasium officieel in de plaats van de Latijnse school. Op de gymnasia gold Nederlands als apart schoolvak.

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*: ‘regeringspligt’?

Op de tweejaarlijkse Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen zochten Nederlandse en Belgische taalkundigen na de Belgische afscheiding weer toenadering tot elkaar. Al op het eerste Congres in 1849 besloot men tot de samenstelling van het *wnt*, met een wetenschappelijke beschrijving van de Nederlandse woordenschat vanaf 1500. Hiermee moest de ‘eenheid van taal in Noord en Zuid’ concreet gestalte worden geven.

Het duurde erg lang voordat de eerste resultaten beschikbaar kwamen, en dit leidde dan ook diverse malen tot Kamervragen. Zo debatteerde de Kamer in 1861 over de vraag of de financiering van het *wnt* moest worden voortgezet, gezien de geringe resultaten. De regering had eerder beargumenteerd dat de zorg voor het bewaren van de taal als een erfgoed van het voorgeslacht ‘regeringspligt’ moest zijn.⁷ De liberaal C. van Heukelom pleitte voor continue-

ring van de subsidie en onderstreepte daarbij het belang van het woordenboek voor de nationale identiteit: 'Maar laat dan ook de Nederlandsche nationaliteit, die waarlijk wel in de rij der nationaliteiten medespreken mag, van tijd tot tijd toonen dat zij er is; dat kunnen wij niet beter doen dan door onze schoone taal te waarderen.'⁸ Uiteindelijk nam de Nederlandse Staat dertien jaar lang de financiering van het project op zich voor een bedrag van f 2000 per jaar.⁹ In 1864 verscheen de eerste aflevering van het woordenboek.

Het project bleek echter veel omvangrijker dan gedacht, en na dertien jaar was het nog lang niet af. Vanwege de hoge kosten besloot de regering in 1878 tot stopzetting van de jaarlijkse subsidie. Dit besluit leidde opnieuw tot Kamervragen. De liberaal W.H. de Beaufort haalde fel uit en vond het staken van de opdracht 'grievend voor het nationaal gevoel'.¹⁰ Verschillende Kamerleden vonden dat de regering niet al het mogelijke deed om de uitgave van het werk te bevorderen en te bespoedigen: 'Voor de ontwikkeling en de studie onzer taal en dus ook voor de bevrediging van ons nationaal gevoel is er behoefte aan het bestaan van zulk een woordenboek.'¹¹ De regering besloot de uitgave te blijven ondersteunen.

Uiteindelijk werd het woordenboek een continue begrotingspost, waaraan ook de Belgische regering bijdroeg. In 1998, 147 jaar na de start, werd het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* eindelijk voltooid.

Voortdurende kritiek op de spelling: 'niet zoo, maar zo!'

In de eerste helft van de twintigste eeuw kwamen twee onderwerpen telkens terug op de Kameragenda's: de spelling van het Nederlands en de positie van het Fries. Verder was er eenmaal aandacht voor de uitspraak van het Nederlands.

Aan de samenstelling van het *wnt* was de opdracht verbonden om vooraf een nieuwe spelling te ontwerpen. In 1863 verschenen *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling* en in 1866 de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal*. In 1883 werd deze spelling in Nederland officieel van kracht. Van het begin af aan was er in de maatschappij gemor over de spelling, die te lastig zou zijn. De belangrijkste tegenstander was de leraar Nederlands R.A. Kolléwijn, die een groep gelijkgezinden rond zich wist te scharen. De kritiek van de 'Kolléwijniers' drong enkele malen door tot de Kamer; soms brachten parlementariërs in de spellingdiscussie dan de nationale identiteit in het geweer. In 1909 en 1916 werden staatscommissies ingesteld voor de 'schrijfwijze van de Nederlandsche taal'. De in 1909 ingestelde commissie zag geen aanleiding voor een vereenvoudiging van de spelling. De kritiek op de spelling bleef echter onverminderd bestaan. In 1916 werd een nieuwe commissie ingesteld om advies te geven aan de regering 'nu de meer algemeen in gebruik zijnde schrijfwijze van de Nederlandsche taal onzekerheden overlaat, en afwijkingen in breder kring ingang hebben gevonden'.¹² In andere landen bestonden er permanente staatscommissies die onderzochten 'of de spelling in overeenstemming is met de ontwikkeling van de taal en de volksuitspraak. (...) Het feit dat de Nederlandsche taal over de geheele wereld is verspreid, maakt de instelling van eene permanente commissie des te wenschelijker.'¹³ Enig chauvinisme leek de Nederlanders dus niet vreemd. De commissie uit 1916 deed drie jaar later wel enkele vereenvoudigingsvoorstellen maar tot regeringsbesluiten kwam het niet.

In 1934 kwam opnieuw de lastige Nederlandse spelling aan de orde. Net als in de voorgaande jaren werd algemeen gehamerd op het belang van een eenvoudige spelling voor het onderwijs, maar de SDAP'er K. ter Laan, van huis uit onderwijzer, gebruikte ook enkele andere

argumenten, interessant vanuit de nationalistische optiek. Allereerst wees hij erop dat spelling weinig te maken had met taal. Daar voegde hij aan toe:

Ik wil wel zeggen, dat ik ook nog weer gisteren in de Kamer verschillende sprekers gehoord heb, die vóór de oude spelling waren, maar aan de schoone Nederlandsche taal minder waarde bleken te hechten, namelijk door het onnoodig gebruikmaken van vreemde woorden. Dit laatste is het kwaad, niet de wijze, waarop de Nederlandsche woorden worden gespeld (...).¹⁴

Collega H.W.E. Moller van de RKSP merkte op:

Onze taal is draagster van een hooge beschaving. Dat geldt voor iedere beschaafde taal, maar onze taal, dat mogen wij gerust zeggen, behoort ook als taal bij de talen die bovenaan staan. Dat is niet iets van spelling, maar wat den inhoud, de kracht, de lieflijkheid, de schoonheid, den rijkdom van onze taal betreft, en ook daarom moeten wij onze taal hooghouden en bewaren met alle kracht die in ons is.¹⁵

Uiteindelijk nam de Kamer na een fel debat een motie aan over spellingvereenvoudiging in het onderwijs. Deze spellinghervorming staat sindsdien bekend als de spelling-Marchant, naar de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen H.P. Marchant (vdb). Ze bevatte twee vernieuwingen die al waren voorgesteld door de Kollwijners: voortaan spelde men in het onderwijs in open lettergrepen alleen nog *e* en *o*, en niet meer soms *ee* of *oo*, vandaar de slogan 'Niet zoo, maar zo'. En de spelling van *sch* volgde de uitspraak: in de gevallen dat men geen *ch* hoorde, spelde men dit ook niet meer, waardoor bijvoorbeeld *mensch* werd vereenvoudigd tot *mens*.¹⁶ Ook nam de Kamer een motie van Moller aan over het stellen van strengere eisen aan de kennis van het Nederlands op alle scholen en bij alle examens voor een bevoegdheid in het onderwijs.¹⁷

De spellingvereenvoudiging werd in 1946 bij Koninklijke Besluit officieel uitgebreid tot de gehele ambtenarij, zodat overheid en onderwijs voortaan dezelfde spelling volgden.¹⁸

De positie van het Fries

In 1919 debatteerde de Kamer op aandringen van de Friese beweging met de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de instelling van een leerstoel in de Friese taal en cultuur. In 1921 reserveerde de minister inderdaad geld op de begroting. Men vond echter niet direct een kandidaat bereid deze taak op zich te nemen.¹⁹

Tussen 1927 en 1929 kwam herhaaldelijk de positie van het Fries ter sprake, zowel in de Tweede als in de Eerste Kamer. Het begon met schriftelijke vragen van de leden J.J. Croles (ARP) en L.W. de Vries (CHU), beiden afkomstig uit Friesland, in 1927 in de Eerste Kamer. Hierin wezen ze erop dat in Friesland in steeds bredere kring Friese nationale gevoelens werden geuit. De Friese taal werd 'binnen het Nederlandsche Staatsverband te veel (...) gedrukt door de aan het Hollandsch gegeven voorkeur'.²⁰ Behalve de instelling van een leerstoel Fries vroegen de Kamerleden om toe te staan dat er op de lagere scholen in Friesland naast het onderwijs in het Nederlands, desgewenst ook onderwijs in de Friese taal kon worden gegeven. Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen M.A.M. Waszink

(RKSP) meende dat dit laatste in strijd was met de Lager-onderwijswet uit 1920, waarin was vastgelegd dat het Nederlands de voertaal in het onderwijs was.²¹

Later dat jaar boog ook de Tweede Kamer zich over de kwestie van het Fries. De meeste parlementariërs zagen het wetenschappelijke belang van een Friese leerstoel wel in, maar Fries op de lagere school achtten sommigen een gevaarlijke ontwikkeling. RKSP-lid Moller zag dit gevaar niet en pleitte ervoor om ook in andere streektaalen onderwijs te geven:

(Ik) zou wenschen, dat de Minister aan zijn Departement opdraagt, om voorbereidende maatregelen te treffen, dat die kinderen [die van huis uit alleen een streektaal spreken], die toch, gelijk alle kinderen, een zeer uitgebreide taalkennis medebrengen, hun eerste onderwijs zullen ontvangen in hun eigenlijke moedertaal, zoodat zij niet plotseling les in lezen en schrijven behoeven te krijgen in een voor hen vreemde taal, het algemeen Nederlandsch. Ik meen dat dit voor de resultaten van het onderwijs buitengewoon goede gevolgen zou hebben.²²

Sommige Kamerleden vreesden dat de Friese taalbeweging in de politieke sfeer getrokken zou worden en dat er binnen de Friese beweging nationalistische ideeën zouden opkomen over een afscheiding van Friesland van de Nederlandse eenheidsstaat. De SDAP'er J.H.A. Schaper was in het debat het meest uitgesproken. Hij stelde:

Ik acht deze [Friesche] beweging in het algemeen, in haar consequenties funest en belachelijk. Wij leven in den tijd van de Volkenbondspolitiek en van den wensch naar de eenheid der natiën; in een tijd, dat wij te zorgen hebben voor den vrede; in een tijd, dat wij geen oorlog of strubbelingen tusschen de natiën wenschen, en nu zijn er in politiek opzicht altijd groote strubbelingen ontstaan door taalquaesties. (...) dit alles is een naoorlogs verschijnsel: het scheppen van geschillen tusschen natiën ook op grond van de taal.²³

De ARP'er H.A. Leenstra, zelf afkomstig uit Friesland, wees er echter op dat de Friezen zich nooit los van Nederland hadden gezien.

Dat is wel gebleken in 1918, toen een oproep werd gericht ook tot de Friezen, om in Nederland de vrijheid tegen dit geweld te beschermen. Toen waren de Friezen de eersten, die op den Hollandschen bodem gereedstonden om dien te verdedigen.²⁴

Waarschijnlijk doelde Leenstra op het feit dat soldaten in oktober 1918 gemobiliseerd werden tijdens de hongeroproeren. Het Nederlandse grondgebied moest worden verdedigd en daarmee dus de schaarse voedselvoorraden tegen hongrerige Duitse en geallieerde soldaten.

In december 1929 kwam de kwestie van de Friese leerstoel opnieuw in de Tweede Kamer aan de orde. De Friese volksvertegenwoordiger J. Bakker (CHU) benadrukte de wetenschappelijke waarde die een leerstoel had, juist als tegenwicht tegen 'de nationalistische waangedachte in Friesland', en pleitte ervoor dat 'wetenschappelijke krachten worden gekweekt, die in alle rust en met bekwaamheid het Friesche volk kunnen voorlichten omtrent de waarde van hun taal'.²⁵ Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen J. Terpstra (ARP) toonde zich bereid de benoeming van een hoogleraar te bevorderen en daarvoor extra gelden op de begroting te reserveren. In 1930 werd dan eindelijk de eerste lector (geen hoogleraar!) Friese taal in Groningen benoemd.

'Zuiver' en verzorgd Nederlands

In 1935 bepleitte koningin Wilhelmina, op gezag van de regering, in haar troonrede het bevorderen van 'de juiste en diepere kennis en de zuivere uitspraak van onze Nederlandsche taal'.²⁶ Er waren namelijk veel klachten over de slechte uitspraak van het Nederlands, en ook toen al gold het onderwijs als boosdoener. Niet veel later werd dan ook de 'Commissie ter bevordering van een meer verzorgd mondeling taalgebruik' ingesteld, de zogenoemde commissie-Bolkestein, vernoemd naar de vdb'er G. Bolkestein, die in 1939 een rapport uitbracht. Deze commissie wees op de klachten over de onbeholpen wijze van uitdrukken, gemompelde antwoorden, slechte uitspraak, gebrekkige en onduidelijke articulatie, kortom over 'onverzorgd' spreken van de leerlingen.²⁷ Ze adviseerde om de uitspraak en het taalgebruik op de scholen meer te cultiveren.

In de naoorlogse periode kwamen, dankzij de veranderde internationale verhoudingen, twee nieuwe kwesties op de agenda's van de Kamers: de verzorging en het zuiveren van het Nederlands en het Nederlands als voertaal in binnen- en buitenland. Verder keerden oude thema's terug: de positie van het Fries en de spelling.

Na de Tweede Wereldoorlog bleek er een grote behoefte bij de parlementariërs om het Nederlands van vreemde smetten vrij te houden: leenwoorden – eerst vooral die uit het Duits, later die uit het Engels – dienden uit het Nederlands te worden geweerd, en het gebruikte Nederlands moest onberispelijk zijn. Zo constateerde in 1946 de kvp'er H.F.M. van Voorst tot Voorst in de Eerste Kamer: '[Het is] ook nationale plicht te waken voor de zuiverheid van de taal in onze Staatsstukken en die taal te behoeden voor het insluipen van germanismen, gemeenplaatsen en dergelijke'.²⁸ Een jaar later bepleitten verschillende leden van dezelfde Kamer de instelling van leerstoelen in de welsprekendheid, en oordeelden zij dat alle studenten hierin onderwijs dienden te volgen, 'opdat het peil van den gemiddelden Nederlandschen spreker worde verhoogd'.²⁹ In 1949 vroeg R.H. Woltjer (arp) tijdens de begroting van Onderwijs meer aandacht voor de verzorging van de moedertaal.³⁰ Een jaar later uitte de vvd'er W.C. Wendelaar in de Eerste Kamer zijn zorgen over 'een goed gebruik van de Nederlandse taal op onze scholen', waarop minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen F.J.Th. Rutten (kvp) beloofde dat hij er aandacht aan zou besteden.³¹ In hetzelfde jaar kwam ook in de Tweede Kamer de Nederlandse taal ter sprake. R. Zegeering Hadders (vvd) koppelde de zuiverheid van de taal aan het belang van de Nederlandse cultuur.

Nu kunnen wij helaas iedere dag opnieuw lezen en horen, hoe onze taal doorspekt wordt met vreemde uitdrukkingen en woorden. Het taaleigen dreigt geheel verloren te gaan. Van taalfierheid is geen sprake meer. Het is mode geworden, dat men veel Engelse woorden gebruikt.³²

De vvd'er H.D. Louwes vroeg tijdens de begroting van Sociale Zaken en Volksgezondheid in 1952 aan de minister of deze in ieder geval wilde 'medewerken, dat er zo weinig mogelijk geleerde, vreemde woorden in (de) staatsstukken worden gebruikt'.³³ Ook in volgende jaren kwamen leenwoorden, met name uit het Engels, in de Kamers regelmatig ter sprake, bijvoorbeeld daar waar de discussie ging over het Engels als universitaire voertaal.

De spelling *revisited*

In 1954 stelde de Woordenlijstcommissie in opdracht van de Nederlandse en de Belgische regering de *Woordenlijst van de Nederlandse taal* samen, bijgenaamd het Groene Boekje. Vrijwel onmiddellijk controversieel was de beslissing om van bastaardwoorden twee varianten op te nemen: een voorkeurspelling en een toegelaten variant. De reden hiervoor was dat de commissie niet tot een eensluidend oordeel kon komen: de Nederlandse leden gaven de voorkeur aan het behoud van de oorspronkelijke spelling van vooral de Franse woorden, maar de Vlaamse leden wilden alle woorden juist vernederlandsen. In 1956 werd bij Koninklijk Besluit bepaald dat ambtenaren en onderwijzend personeel exclusief de voorkeurspelling dienden te gebruiken. Over deze kwestie debatteerde in 1957 zowel de Eerste als de Tweede Kamer. In het debat werd de nationale identiteit niet als argument gehanteerd.³⁴

De spellingkwestie zou nog vele malen terugkomen in de beide Kamers, echter vrijwel altijd zonder directe link met de nationale identiteit. Wel nam soms een parlementariër de gelegenheid te baat om zijn zorgen te uiten over de vreemde invloeden op de Nederlandse taal, het taalbederf, het slordig gebruik van de Nederlandse taal, het spreken van dialect en het maken van grove stijl- en taalfouten. Als remedie beval men dan als een soort mantra goed onderwijs in de Nederlandse taal aan.³⁵ In 1961 haalde senator J.H.M. Derksen (KVP) een onderzoek aan waaruit bleek dat er in Nederland, in vergelijking met andere Europese landen, weinig uren aan moedertaalonderwijs werden besteed.³⁶ Het Eerste Kamerlid J.W. Hulst (CHU) zei over de taal en de spelling in 1962: 'Ook hierbij moeten Regering en Staten-Generaal doorlopend optreden als bewakers van dat grote cultuurbezit, dat wij de Nederlandse taal noemen, omdat de taal heel het volk is; en goed taalonderwijs is een der grondvoorwaarden voor ons zijn als natie.'³⁷

De regering koos de gebruikelijke oplossing om uit een impasse te geraken: opnieuw stelde zij onderzoekscommissies in.³⁸ In 1994 kwam de spellingcommissie onder leiding van de taalkundige Guido Geerts, met een rapport waarin gepleit werd voor een progressieve spelling. Woorden zouden fonetisch moeten worden geschreven; denk hierbij aan *sjampo*, *sjokola*, *sirkus* en *sitroen*. Deze aanbevelingen leidden echter tot veel protest en werden dan ook afgevoerd. In 1995 kwam er uiteindelijk een nieuwe woordenlijst, hetgeen niettemin direct weer tot Kamervragen leidde.³⁹

'Kneppelfreed': de Friezen op de bres voor hun taal

In 1951 verbood een kantonrechter in Heerenveen het gebruik van het Fries in de rechtszaal. Een journalist uitte felle kritiek op de gang van zaken. Als gevolg hiervan werd hij op vrijdag 16 november 1951 gedagvaard voor belediging van de rechtbank, wat precies zijn bedoeling was. Hij kreeg een relatief zware straf opgelegd. De politie joeg demonstranten die zich voor het gerechtsgebouw hadden verzameld, met knuppels uiteen en Kneppelfreed (Knuppelvrijdag) was daarmee een feit.⁴⁰ De regering reageerde geschrokken. Om de zaak te sussen togen zelfs twee ministers in allerijl naar Friesland. Vanaf dat moment stond de Friese kwestie weer hoog op de parlementaire agenda.

In maart 1954 kwam in de Eerste Kamer opnieuw de positie van het Fries aan de orde: Friezen wilden graag in het rechtsverkeer en het lager onderwijs de mogelijkheid hebben het Fries als



Een politieagent probeert de menigte uiteen te drijven op 'Kneppelfreed'. [Foto: Leeuwarder Courant]

voertaal te gebruiken. De ARP'er I.A. Diepenhorst wees erop dat een veelheid aan talen in één land vaak eerder een vloek is dan een zegen.

Voor een Staat is tweetaligheid, is meertaligheid meestal geen voordeel. Niet zelden ontbrandt er taalstrijd. (...) De wereld organiseert zich in steeds groter, steeds omvattender verbanden. Daartegen verweert zich het landelijke, het regionale, zelfs het plaatselijke. (...) Nationalisme of regionalisme openbaren zich soms in felle trant.⁴¹

Voorts wees Diepenhorst erop dat niet alleen Friese kinderen moeite hadden om Nederlands te leren, maar ook Limburgse of Groningse kinderen en kleuters uit de Achterhoek.⁴² Zijn collega, de vvd'er R.H. de Vos van Steenwijk, voegde hieraan toe:

Het is op zichzelf merkwaardig, dat bij de neiging tot Europese integratie en eenwording en met de propaganda voor een wereldtaal anderzijds door bepaalde kringen in de Nederlandse provincie propaganda wordt gemaakt voor het gebruik van de in dat gewest heersende gewoonte om zich onder elkaar in de taal van dat gewest uit te drukken. Uit cultureel oogpunt moet dit als winst worden beschouwd. Het is toe te juichen, dat bij de vervlakking en gelijkschakeling, die met het streven naar internationalisatie gepaard gaan, aan de andere kant weer een plaats voor het streekeigene wordt ingeruimd. De Friese landaard en het Friese volkskarakter zijn het waard, als waardevol onderdeel van het Nederlandse volk in stand te worden gehouden. Het gebruik van de Friese taal kan daartoe mede dienstig zijn. Toch kan het gewenst zijn, de eenheid van het Nederlandse volk en de Nederlandse Staat steeds in het oog te houden en geen maatregelen te nemen, die deze in gevaar zouden

kunnen brengen. Friesland is niet de enige provincie met een eigen taal. Ook andere provincies maken daarop aanspraak. Deze te ontwikkelen en te bevorderen verdient aanbeveling, maar onze Eenheidsstaat, waarvan de totstandkoming na de Franse tijd als een waardevolle verbetering werd beschouwd, mag daardoor niet in gevaar worden gebracht.⁴³

Een Koninklijke Boodschap van juli 1954 regelde uiteindelijk het gebruik van de Friese taal in het rechtsverkeer.⁴⁴ Maar daarmee was de Friese kwestie nog niet afgehandeld. In oktober van hetzelfde jaar debatteerde de Tweede Kamer uitgebreid over de vraag of het Fries of een streektaal als voertaal bij het lager onderwijs facultatief gebruikt mocht worden. In 1937 was de weg hiertoe geopend, door de toevoeging van een clause aan de Lager-onderwijswet: 'Daar, waar naast de Nederlandse taal een streektaal in levend gebruik is, kan onder lezen en Nederlandse taal enige kennis van die streektaal begrepen zijn.'⁴⁵ Tijdens het debat in de Kamer bleken de meeste parlementariërs zich zorgen te maken over de achterstand die Friese kinderen in het onderwijs hadden. Deze Kamerleden waren met de minister van Onderwijs van oordeel dat het wellicht een optie zou zijn om in de laagste klassen het Fries facultatief als voertaal te gebruiken om zo de beheersing van de Nederlandse taal te verbeteren. Daarnaast wilde men het Fries in Friesland behouden. Vrijwel alle afgevaardigden waren voor het verruimen van het gebruik van het Fries. Algemeen was men van oordeel dat er geen sprake was van nationalistische of separatistische neigingen van de Friezen. Staatssecretaris van Onderwijs A. de Waal (KVP) vatte het algemene oordeel samen in de woorden:

Ik wil alleen opnieuw zeggen, dat naar mijn mening juist de regionale versteviging van de cultuur voor elk onderdeel van ons Nederlandse volk en daardoor voor het Nederlandse volk in zijn geheel bijzonder belangrijk is en dat (...) de kennis van meer dan één taal op zichzelf nooit tot een isolement voert, maar tot het tegendeel daarvan.⁴⁶

Hier raakte de staatssecretaris een essentieel punt in de taaldiscussie die al jaren werd gevoerd. Het wetsontwerp werd dan ook aangenomen.

In april 1955 werden tevens enige aanvullende regels betreffende het gebruik van de Friese taal in het rechtsverkeer aangenomen, waarmee er een einde kwam aan de 'psychologische fout (...), toen bij de vorming van het Nederlandse koninkrijk na 1813 de gewestelijke zelfstandigheid zoveel mogelijk werd beperkt en daarmee een streep werd gehaald door de soevereiniteit der gewesten, die tijdens de Republiek bestond'.⁴⁷ In 1968 werd besloten dat het Fries in de eerste klassen van het voortgezet onderwijs als vak mocht worden ingepast binnen het wettelijk aantal lessen.⁴⁸

Vanaf dat moment leidde het gebruik van het Fries niet meer tot debatten in de Kamers. Wel vond er provinciale en internationale regelgeving plaats. In 1992 kwam in Straatsburg het Europees Handvest voor streektalen of talen voor minderheden tot stand. Pas drie jaar later, in 1995, behandelde de Tweede Kamer dit Handvest en daarmee ook de vraag of Nederlandse streektalen zoals het Nedersaksisch en het Fries binnen dit Handvest erkenning als regionale taal verdienen.⁴⁹ Tijdens de behandeling maakten verschillende volksvertegenwoordigers opmerkingen over het feit dat het Handvest wellicht uitsluitend symbolische betekenis zou hebben, en staatssecretaris van Binnenlandse Zaken J. Kohnstamm (D66) merkte in zijn slotreactie op dat opname in het Handvest zonder de eigen inbreng van de mensen ter plekke niets betekende. Het wetsvoorstel werd zonder problemen aangenomen.⁵⁰

Het Nederlands als voertaal in binnen- en buitenland

Na de oorlog sloot Nederland enkele verdragen met andere landen, zoals dat van de West-Europese Unie. Tijdens de behandeling van het wetsontwerp ter goedkeuring van dit verdrag, bepleitte de *KVP*'er J.A.J. Barge in 1948 het gebruik van het Nederlands als een van de talen waarin de Uniegrondwet moest worden opgesteld, naast het Engels en het Frans:

Wij hebben ons nu eenmaal in het openbaar leven te handhaven en als wij onze eigen mooie en dierbare Nederlandse taal verwaarlozen door haar stelselmatig niet te gebruiken bij het onderling verkeer der volken en niet nadrukkelijk doen blijken, dat het ons in deze aangelegenheid ernst is, welke natie zal zich dan ooit de moeite getroosten onze taal te leren kennen en gebruiken?

Waarop hij besloot met de stelling dat Nederland zorg diende te hebben 'voor onze taal, zorg allereerst om haar zuiver te houden, zorg ook, en niet in de laatste plaats, om haar te beschermen en haar te doen gelden en te handhaven in de samenleving der volken'.⁵¹

Niet alleen in het buitenland moest de positie van het Nederlands worden versterkt, ook in het binnenland waren er domeinen waar andere talen een bedreiging vormden. Dat gold met name voor het Nederlands als voertaal op de universiteiten. In 1964 stelde de vaste Kamercommissie voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan minister van Onderwijs, Th.H. Bot (*KVP*) de vraag:

Hoe staat de Minister (...) tegenover het denkbeeld (...) om althans aan één universiteit over te gaan op een universele voertaal, i.c. Engels, eventueel exclusief bepaalde faculteiten en vakken, waardoor het apparaat van ons wetenschappelijk onderwijs aan nut en internationale betekenis zou winnen en de Nederlandse studenten een wereldtaal actief zouden leren beheersen en gemakkelijker in het buitenland kunnen gaan studeren en werken?

De minister antwoordde voorzichtig dat het overweging zou kunnen verdienen een poging te doen het onderwijs in het Engels te geven, en dat hij tegen een initiatief daartoe van de zijde van de betrokken faculteiten geen enkel bezwaar had.⁵²

Daarna verdween de kwestie van het Engels als universitaire voertaal lange tijd naar de achtergrond, maar in 1989 ontstond er grote onrust nadat minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen J.M.M. Ritzen (*PVDA*) zich in een interview positief had uitgelaten over het gebruik van het Engels. Leden van de Tweede Kamer stelden over de kwestie nadere vragen, waarop de minister verklaarde dat hij het gebruik niet verplicht wilde stellen. Immers, het gebruik van een buitenlandse taal voor Nederlandse studenten mocht niet leiden tot verlies van de landstaal.⁵³

In 1991 stelden twee *CDA*-senatoren vragen over de invoering van Engels als voertaal voor 25 procent van de colleges aan de Universiteit van Amsterdam. In het antwoord stelde minister Ritzen dat Nederlands in beginsel de taal was waarin examens werden afgenomen en onderwijs werd gegeven, maar dat uitzonderingen hierop wettelijk mogelijk waren.⁵⁴ In hetzelfde jaar discussieerde de Tweede Kamer over het advies van de Commissie Taalaspecten Onderwijs tegen het verankeren van het Nederlands als doceertaal in de wet, onder andere vanwege het probleem van de internationalisering. Overheidsingrijpen was volgens de commissie pas nodig

als 'de Nederlandse taal niet meer beschikbaar is als vanzelfsprekend communicatiemiddel in het gewone maatschappelijke, politieke en economische verkeer in Nederland'. A. Nuis (D66), M. Beinema (CDA) en E. van Middelkoop (GPV) pleitten ervoor om in de wet op te nemen dat het Nederlands in principe college- en examenteel is. De minister wees erop dat er op dat moment geen 'ruïneuze' ontwikkelingen te bespeuren waren en achtte het het beste om 'een regel (in de wet op te nemen) met een ruime formulering voor uitzonderingen waarbij het gaat om gedragscodes om de verantwoordelijkheid van de instellingen te benadrukken'.⁵⁵

De Nederlandse taal in de Grondwet?

In de paar jaar die de eenentwintigste eeuw oud is, kwam slechts één taalkundige kwestie aan de orde: het vastleggen van het Nederlands in de Grondwet.

Tot 2007 was er over het Nederlands niets bepaald in de Grondwet. Wel waren er, zoals uit het voorafgaande blijkt, in de twintigste eeuw allerlei afspraken vastgelegd over het gebruik van het Fries in het openbaar bestuur, de rechtsgang en op school. De Kamerleden Van Middelkoop en W.A. Mateman (CDA) dienden in 1991 tevergeefs een motie in waarin zij erop aandrongen de Nederlandse taal in de Grondwet op te nemen.⁵⁶ Vanaf het midden van de jaren negentig werd een vergelijkbaar voorstel van de Kamerleden Van Middelkoop en A.K. Koekkoek (CDA) behandeld.⁵⁷ De argumenten vóór indiening van het voorstel waren dat het Nederlands in een tijd van globalisering en internationalisering en van Europese integratie beschermd moest worden tegen een taalgrootmacht als het Engels. Tevens diende de Grondwet 'een zorgplicht van de overheid voor het gebruik van het Nederlands' te bevatten.⁵⁸ Tegenstanders vonden dit niet nodig omdat de positie van het Nederlands in het bestuur, rechtsverkeer en onderwijs al voldoende wettelijke basis bezat. De PVDA'er J. Liemburg wees bovendien op de paradoxale situatie dat een grondwetsartikel dat bedoeld is om het Nederlands internationaal gezien te versterken, gezien kan worden als een beperking van de ontwikkeling van binnenlandse streektalen en dialecten – terwijl dankzij het Europese Handvest streektalen zoals het Nedersaksisch inmiddels werden erkend. Het voorstel werd uiteindelijk dan ook verworpen.

Begin 2007 legde het kabinet-Balkenende IV in het regeerakkoord vast: 'De overheid bevordert het eenvoudig en zorgvuldig gebruik van het Nederlands als bestuurstaal en cultuur- en omgangstaal en legt daartoe het Nederlands vast in de Grondwet, onverminderd de wettelijke erkenning van (het gebruik van) de Friese taal'.⁵⁹ Hiermee benadrukte de regering dat ze belang hechtte aan de Nederlandse taal. Tot nu toe lag het gebruik van het Nederlands op scholen vast in een Onderwijswet. Deze wet kan eenvoudig worden aangepast, op het moment dat scholen zouden beslissen voortaan alleen nog Engelstalig onderwijs te verzorgen. Opname van een clause over het Nederlands in de Grondwet maakt dat echter onmogelijk.

Tot slot

In de debatten rond de Nederlandse taal is in het verleden geregeld verwezen naar de nationale identiteit, maar afhankelijk van de omstandigheden in de tijd werd de relatie tussen taal en nationale identiteit anders gedefinieerd.

In de negentiende eeuw verwierf het Nederlands zich een sterke positie in onderwijs en onderzoek, doordat men de taal beschouwde als vormend onderdeel van de Nederlandse

ationale identiteit. Als gevolg hiervan werd Nederlands de voertaal in het universitair onderwijs en tevens object van onderzoek in het hoger onderwijs. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* nam de beschrijving van de Nederlandse woordenschat ter hand. Kortom: in de negentiende eeuw werd de positie van het Nederlands als (enige) nationale taal geregeld.

In de twintigste eeuw werd de positie van het Nederlands geleidelijk aan genuanceerd. Voortdurend stond ter discussie of er naast de nationale taal, het Nederlands, plaats was voor streektaalen, met name voor het Fries. Aanvankelijk bestond de vrees dat versterking van het Fries de nationale eenheidsgedachte zou ondermijnen. Een oplossing werd gevonden in de discussie dat de regering het wetenschappelijk onderzoek naar de Friese taal zou bekostigen. Ook na de Tweede Wereldoorlog benadrukten de Staten-Generaal aanvankelijk het belang van het bewaren van de nationale eenheid. Zij wilden daarom geen bijzondere rechten verlenen aan het Fries. Vanaf halverwege de jaren vijftig veranderde dit. De aanleiding van de veranderende houding lag in acties van de Friezen. De dieper liggende oorzaak was het feit dat de Nederlandse identiteit door de internationalisering bedreigd leek. Dat ging zelfs zo ver dat in de jaren negentig ook andere streektaalen extra rechten en mogelijkheden kregen – overigens niet door een Nederlands maar door een Europees initiatief. Het regionale in Nederland werd geleidelijk aan als onderdeel van de nationale identiteit gezien, als ‘typisch Nederlands’, als iets waarmee men zich kon en kan onderscheiden van het buitenland.

Een ander thema dat gedurende de gehele twintigste eeuw terugkwam, was de spelling. Deze leidde tot hoogoplopende debatten, maar daarbij speelde de nationale identiteit geen rol: terecht onderscheidde het parlement spelling en taal als twee verschillende zaken. Wel had het problemen met het gebruik van leenwoorden in het Nederlands. Alleen door het gebruik van zuiver en verzorgd Nederlands kon dit ‘taaleigen’ (*whatever that may be*) behouden blijven. De taal diende opnieuw om de nationale identiteit te benadrukken.

De globalisering leidde er in binnen- en buitenland toe dat het Nederlands als voertaal terrein verloor aan het Engels: weliswaar werd in EU-verband Nederlands formeel als een van de voertalen gehandhaafd, maar in de alledaagse praktijk van internationale politiek en bedrijfsleven gebruikte en gebruikt iedereen het Engels. In het binnenland is het tij aan de universiteiten niet te keren: Engels is voor sommige onderdelen de voertaal. De ondermijning van de positie van het Nederlands in internationaal verband leidde ertoe dat het kabinet in 2007, na eerdere mislukte pogingen, duidelijk de intentie uitsprak om een bepaling over het Nederlands in de Grondwet op te nemen. Het probeerde daarmee de relatie tussen taal en nationale identiteit te benadrukken. Paradoxaal genoeg gebeurt dit op een moment waarop de regionale identiteit aan kracht wint, ten koste van de nationale identiteit.

Noten

- 1 *Nederlands Dagblad*, 1 febr. 2005.
- 2 *Trouw*, 1 febr. 2005.
- 3 Nicoline van der Sijs, *Van Dale Groot Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands* (Utrecht en Antwerpen 2005) p. 167-168; Roland Willemyns, *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden* (Utrecht en Antwerpen 2003) p. 187-202.
- 4 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1855-1856*, p. 192. Onderwijs viel tot 1918 onder het ministerie van Binnenlandse Zaken.
- 5 *Ibidem*.

- 6 *Ibidem*, p. 199.
- 7 *HTK* 1861-1862, p. 498.
- 8 *Ibidem*.
- 9 *Ibidem*, p. 500.
- 10 *HTK* 1878-1879, p. 415-416.
- 11 *HTK* 1879-1880, Bijl. A, Staatsbegroting voor het departement van Binnenlandse Zaken voor het dienstjaar 1880, nr. 11, vv, p. 17.
- 12 *HTK* 1916-1917, Bijl. A, Staatsbegroting voor het departement van Binnenlandse Zaken voor het dienstjaar 1917, nr. 2, MVT, p. 27.
- 13 *Ibidem*, nr. 12, vv, p. 16.
- 14 *HTK* 1933-1934, p. 2160 en 2162.
- 15 *Ibidem*, p. 2171
- 16 Hans Knippenberg en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar minister van Onderwijs, [Kunsten] en Wetenschappen: 1918-1993* (Assen 1993) p. 141-142.
- 17 *HTK* 1933-1934, p. 2189.
- 18 *HTK* 1946, Bijl. 244, Voorschriften met betrekking tot de schrijfwijze van de Nederlandse taal, nr. 5, vv, p. 7-8 en nr. 6, MVA, p. 9-10.
- 19 *Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK)* 1926-1927, Aanh., p. 37 en *HTK* 1928-1929, p. 797.
- 20 *Ibidem*.
- 21 *Ibidem* en *HEK* 1927-1928, Aanh., p. 21.
- 22 *HTK* 1928-1929, p. 788.
- 23 *Ibidem*, p. 794.
- 24 *Ibidem*, p. 799.
- 25 *HTK* 1929-1930, p. 1042 en 1084.
- 26 Troonrede 17 september 1935, *HTK* 1935-1936, p. 1.
- 27 Hans van de Velde, *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)* (Nijmegen 1996) p. 26; G. Bolkestein (e.a.), 'Rapport der commissie ter bevordering van een meer-verzorgd mondeling taagebruik' in: *Levende talen. Berichten en mededelingen van de Vereniging van Leraren in Levende Talen* (april 1939) p. 84-99.
- 28 *HEK* 1946-1947, p. 47-48.
- 29 *Ibidem*, Bijl. A, Rijksbegroting voor het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor het dienstjaar 1947, vv van de commissie van rapporteurs, p. 7 en 16.
- 30 *HEK* 1948-1949, p. 725.
- 31 *HEK* 1949-1950, p. 792 en 828.
- 32 *HTK* 1950-1951, p. 56-57.
- 33 *HEK* 1952-1953, p. 3201.
- 34 *HEK* 1956-1957, p. 2104-2105, 2113, 2146-2148, 2167, 2180-2181; *HTK* 1957-1958, p. 2164-2165.
- 35 *HEK* 1959-1960, Bijl. 5700, Rijksbegroting voor het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor het dienstjaar 1960, nr. 64, vv van de commissie van rapporteurs, p. 19 en nr. 64a, Eindverslag van de commissie van rapporteurs, MVA, p. 28; *HEK* 1960-1961, Bijl. 6100, Rijksbegroting voor het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor het dienstjaar 1961, nr. 74, vv van de commissie van rapporteurs, p. 2 en nr. 74a, Eindverslag van de commissie van rapporteurs, p. 3. Over spelling zie ook: *HEK* 1959-1960, p. 2141, 2166 en 2211; *HTK* 1960-1961, p. 2546, 2553, 2572, 2576-2577, 2581, 2593; *HTK* 1960-1961, Bijl. 6100, Rijksbegroting voor het departement van

- Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor het dienstjaar 1961, nr. 13, vv, p. 6 en nr. 16, MVA, p. 12; HTK 1962-1963, p. 2258-2259, 2286, 2295-2296.
- 36 HEK 1960-1961, p. 2244, 2281-2282.
- 37 HEK 1961-1962, p. 2213.
- 38 HTK 1963-1964, Bijl. 7400, Rijksbegroting voor het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor het dienstjaar 1964, nr. 15, vv, p. 4 en nr. 17, MVA, p. 7; HEK 1963-1964, p. 784 en 816.
- 39 HTK 1995-1996, Aanh., nr. 379, p. 769.
- 40 G. Zondergeld, 'Frysk en Frij: de regionale identiteit van Friesland', *Ex Tempore. Historisch Tijdschrift KU Nijmegen* 11 (1992), nr. 33, p. 259-265, aldaar p. 263.
- 41 HEK 1953-1954, p. 2117.
- 42 *Ibidem*, p. 2118.
- 43 *Ibidem*, p. 2120.
- 44 HTK 1953-1954, Bijl. 3553, Enige regelen betreffende het gebruik van de Friese taal in het rechtsverkeer, nr. 1-3, KB, OVW, MVT.
- 45 HTK 1954-1955, p. 2029.
- 46 *Ibidem*, p. 2050.
- 47 *Ibidem*, Bijl. 3553, Enige regelen betreffende het gebruik van de Friese taal in het rechtsverkeer, nr. 4, vv en nr. 6, MVA.
- 48 HEK 1967-1968, Bijl. 9300, Nota naar aanleiding van het eindverslag van de vaste Commissie voor Onderwijs en Wetenschappen omtrent het ontwerp van wet tot vaststelling van de rijksbegroting voor het departement van Onderwijs en Wetenschappen voor het dienstjaar 1968, nr. 57a, p. 3; HEK 1967-1968, p. 336, 374, 379 en 384.
- 49 De Limburgers hebben pas later hiertoe een verzoek ingediend. In 1997 werd het Limburgs erkend als regionale taal binnen het Europese Handvest voor regionale of minderheidstalen.
- 50 HTK 1995-1996, p. 1017-1029.
- 51 HEK 1947-1948, p. 655-656.
- 52 HTK 1963-1964, Bijl. 7400, Rijksbegroting voor het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor het dienstjaar 1964, nr. 15, p. 10 en nr. 17, MVA, p. 26.
- 53 HTK 1989-1990, Aanh., nr. 210, p. 425.
- 54 HEK 1991-1992, Aanh., nr. 11, p. 21-22. Nadere vragen: HEK 1991-1992, Aanh., nr. 18, p. 43.
- 55 HTK 1991-1992, Bijl. 22703, Voertalen in hoger onderwijs en onderzoek, Verslag van een mondeling overleg, nr. 1, p. 2 en 4.
- 56 HTK 1990-1991, Bijl. 21427, Staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing, Gewijzigde motie van de leden Van Middelkoop en Mateman, ter vervanging van die, gedrukt onder nr. 12, nr. 14.
- 57 HTK 1995-1996, Bijl. 24431, A, Voorstel van wet van de leden Koekkoek en Van Middelkoop houdende verklaring dat er grond bestaat een voorstel in overweging te nemen tot verandering in de Grondwet, strekkende tot opnemng van een bepaling over de Nederlandse taal, p. 1-6; HTK 1996-1997, p. 4846-4860, 4921-4938, 5000-5020 en 5124.
- 58 *Ibidem*, p. 4.
- 59 *Samen werken, samen leven. Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PVDA en ChristenUnie* (Den Haag 2007) p. 38.